

ADİL SULTAN DESTANI*

Dr. Dođan KAYA

Adil Sultan destanı, tarihi olaylar üzerine kurulmuş bir destandır. Destanda yiğit ve yakışıklı **Kırım Kalgayı** (Şehzadesi) **Adil Giray**'ın yetişmesi, özellikleri, Farslarla yaptığı savaşlar sırasında, Molla Hasan mevkiinde Farslara esir düşmesi (30. XI. 1578), daha sonra **Kahkaha** Kalesinde öldürölmesi konu edilmiştir. Onun bu kederli hali ve talihsizliği toplum üzerinde derin etkiler bırakmış, toplum ona olan sevgisini ve vefasını söylediği ağıt ve destanlarla ortaya koymaya çalışmıştır. Hakkında yazılıp söylenenler sadece Kırım'da kalmamış, Türkiye'ye, Kazakistan'a ve Kırgızistan'a kadar yayılmıştır.

Abdülkadir İNAN, destanın kayda değer üç rivayeti olduğunu işaret etmektedir (İnan, 1968; 86). Rivayetlerden ikisi **Kırım**'da **Radloff** (Proben C. VII) ve **Molla Mehmet Osmanof** tarafından derlenmiştir. Diđeri ise, **Zarif Taşkendi** tarafından derlenen **Kazak-Kırgız** rivayetidir. Molla Mehmet rivayeti diğerlerinden daha hacimli olup Adil Sultan'ın annesi **Dânâ Begim**'in ağzından söylenen ağıt şeklindedir. Molla Mehmet, destanın başına "**Kırımlı Adil Sultan Hikâyeti**" başlığını koymuştur.

Biz, burada destanın dördüncü bir rivayetini tanıtacak, diğerleri ile olan farklı ve benzer yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Sözünü ettiğimiz bu varyantı kültürümüze kazandıran **Nedret Mahmut** ve **Enver Mahmut**'tur. Varyant, Romanya'daki **Dobruca Tatarlarından** derlenmiş olup **Bozcigit** adlı kitapta yer almaktadır. Kitapta sadece bu destan değil pek çok masal ve destan daha vardır (Mahmut, 1988; 106-120).

*Yayımlandığı yer: *Erciyes*, S. 225, Eylül 1996, s. 15-17.

Dobruca Tatarları, Romanya sınırları içerisinde Tuna ile Karadeniz arasında kalan bölgede yaşamaktadır. 50.000 civarında nüfusları vardır. Zengin folklor ve halk edebiyatı malzemelerine sahiptirler. Yörede mani, türkü, tekerleme, bilmece, dilek, dua-beddua gibi sözlü ürünlerin yanı sıra, **Aysıl oğlu Ahmet Batır**, **Edige Batır**, **Çora Batır**, **Koblandı Batır**, **Kıylap Batır**, **Beybörü Oğlu Beyrek Batır**, **Adil Sultan** gibi destanlar ve **Arzu ile Kamber**, **Tahir ile Zühre**, **Şah İsmail** ve **Yusuf ile Züleyha** gibi pek çok hikâyeler de yaşatılmaktadır.

Dobruca Tatarları, destan kahramanlarının hemen hepsini "**Batır**" olarak nitelendirir.** Batır; "*er, yiğit, pehlivan, deli, alp* " gibi anlamlara gelir.

XIV. yüzyılda **Altın Ordu Devleti**'nin başında bulunan **Canibek Han** (1342-1357)'in ölümünden sonra devlet çökmeye başlamış, yerine, **Kırım** bölgesinde **Kazan** (1437-1560), **Kırım** (1441-1783), **Astarhan** (1466-1466) ve **Nogay** (XVI.-XVII. yüzyıl) hanlıkları kurulmuş ve çoğu, Ruslarla yapılan mücadeleler karşısında zayıflayıp tarih sahnesinden çekilmiştir.

Karadeniz'in kuzey bölgesinde cereyan eden hadiseler, Türk boylarının ve kahramanlarının düşmana karşı verdikleri mücadeleler, zaferler ve mağlubiyetler destanlara konu olmuştur. İşte Dobruca yöresinde anlatılan destanlar genellikle bu neviden ürünlerdir.

Adil Sultan destanında da aynı konu işlenmiştir. Tarihte **Adil Giray** olarak zikredilen bu destan kahramanı hakkında **Meydan Larousse**'da şu bilgileri bulmaktayız:

"Kırım Hanı Devlet Giray'ın oğlu (1548-Kazvin 1579). 1577'de kardeşi Semin Mehmed Giray zamanında kalgay (veliahd) oldu. Murat III zamanında Safevî İran ile doğuda yapılan savaşta, bir Kırım kuvveti başında Kafkasları geçerek Şirvan'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın güç durumunda olan ordusuna erişti, yapılan muharebede Safevîlerin yenilmesine

** Bu sözün en eski şekli "**Bagatur**" dur. Bagatur tarihin muhtelif devirlerinde muhtelif milletlerin diline de girmiş, **Bogatur** (Rusça), **Bator** (Macarca), **Bahadır** (Farsça) gibi farklı söyleyişlere bürünmüştür.

sebepe oldu. Başarılarından dolayı kendisine güven gelerek ihtiyatsız bir şekilde hareket eden Adil Giray, kalabalık bir düşman kuvvetinin hücumuna kahramanca dayanmasına rağmen esir edildi. Adil Giray, Kazvin'de bir eve yerleştirilerek her türlü ihtiyacı giderildi. Safevî hükümdarı daha sonra onu kendine damat edinmek üzere sarayına aldı. Fakat İran şahının karısı ve kız kardeşiyle zina yaptığı ithamı ile korucular tarafından katledildi."

Destanın **Dobruca varyantı** manzum ve mensur bir yapıya sahiptir. Manzum bölüm, mensur bölümlere nazaran daha fazla hacimdedir. Bozcigit adlı kitabın 106-120. sayfalarında yer alan destanın özeti şöyledir:

Zamanın birinde **Adil** adlı bir sultan vardır. Adil, on bir yaşında ok atar, on ikisinde ata biner, on üçünde uçan kuşları vurur, on dördünde beyler, hanlar içinde kendisine yer bulur, on beşinde yülkadan bir at alır, on altıda oymak içinde batır olur, on yedide 70 saklav (muhafız), on sekizde 80 seymen peydahlar. On dokuz yaşında ünü **Kırım**'a yayılan Adil, yirmi yaşına iken, **İstanbul**'dan kendisine ipek entarili, ay yüzlü, kolları altın bilezikli iki kız ve beyaz bir at gelir. Bunlarla birlikte bir arşın eninde, iki arşın uzunluğunda bir de ferman gönderilmiştir. Bunu gören Adil Sultan, Kırım'ın her tarafından efendi, molla, medrese talebesi, kadı, müftü vs. çağırıp etrafına toplar. Gelenler fermanı okuyamaz. İçlerinde sadece **Abdülgazi Çelebi** yoktur. Bir atlı gönderilir, onun da toplantıya katılması sağlanır. Gelen ferman Abdülgazi'ye verilir. Abdülgazi fermanı okur. Fermanda şunlar yazılıdır:" Yanına balyemez toplar, Dobruca'dan atlar, Edirne'den yaylar, babadağ'dan oklar, Kırım'dan asker ve mal al, **Orakoğlu Karaşay**'ı orduya kumandan yap. Ordunu Kızılbaş (**Acem**) ülkesine gönder. Onları kılıçtan geçir, nam kazan."

Adil Sultan emre itaat eder. Karaşay'ı keşif kuvveti olarak önden gönderir. Düşmanın kışlasında kırk bin, sarayında yüz bin asker vardır. Kalesinin kapısından ne yılan ne kuş geçebilmektedir. Bunları gören Karaşay, Sultan'a geri dönmeyi teklif eder. Adil Sultan kabul etmez, sefere devam eder.

Ordu **Arpaçay**'ı ve **Tebriz**'i geçer. Nihayet kuvvetler karşılaşır. Düşmanın iki ordusunu yenen Karaşay, kaçan bir ardunun da ardına düşer. Bu sırada Karaşay'ın karşısına kara kaşlı, kiraz dudaklı, gül yüzlü, gözleri nurlu

bir dilber çıkar. Kızı alıp ganimet olarak Adil Sultan'a getirir. Adil Sultan, **Laz Tuwma** adındaki bu kıza âşık olur. Asker geri döner, **Karasu**'ya gelir. Laz Tuwma, Adil Sultan'a cilve yapar, gülümser, kaş-göz oynatır ve sonunda Karaşay'ın muhalefetine rağmen, suyun alt yanında askerin, üs başında ve karşı tarafında da yalnız başlarına kendilerinin yatmalarını kabul ettirir.

Gece yarısı Karaşay'ın kulağına, nehrin yukarılarından atların ayak sesleri gelir. Bağırarak, Sultan'a düşmanın geldiğini haber verir. O sırada derin uykuda olan Adil Sultan, Karaşay'ın nidasını duymaz. İçi kötülükle dolu olan kız, sesini Adil Sultan'ın sesine benzeterek cevap verir. Karaşay, karanlıkta kızın hilesini anlamaz, ondan atının kuyruğundan tutmasını ister. Kız tutunur; ırmaktan karşıya geçerken Karaşay atından düşer. Kız, at ile geriye döner. Karaşay, hâlâ onun Adil Sultan olduğunu sanarak ikaz eder. Kız, kendisini tanıtır ve hızla oradan uzaklaşır. Karaşay bir at bulup Laz Tuwma'nın peşine düşer. Çadıra yaklaştığında, çadırın düşman askeri tarafından çevrildiğini, Adil Sultan'ın zincirle bağlanıp top arabasıyla götürüldüğünü görür. Yanında da zafer kazanmış edasıyla giden Laz Tuwma vardır. Karaşay, sessizce onları takip eder.

Sabahın ilk saatlerinde iki ordu tekrar karşı karşıya gelir. Çok kanlı savaş olur. Bütün muradı Sultan'ı kurtarmak olan Karaşay, sekiz yerinden yaralanır. Karaşay'ın bu halini gören Adil Sultan bağırarak, boşuna Kırım askerini kırdırmamasını, orduyu alıp geri dönmesini, bütün kabahatin kendisinde olduğunu ve durumu annesine bildirmesini söyler.

Karşay, bunun üzerine askeri toplayıp **Kırım**'a dönmek üzere yola çıkar. Yaralı olduğu için yavaş gitmektedir. Bir atıyla Adil Sultan'ın annesine mektup gönderir. Kendisi de ancak bir ay sonra **Bahçesaray**'a vasil olur.

Oğlunun esir olduğuna dayanamayan kadın, gece gündüz gözyaşı döker. Onun bu haline daha fazla dayanamayan Karaşay, bir derviş kıyafetine girip tekrar Acem ülkesine gider.

Oldukça yakışıklı bir yiğit olan ve zindana atılan Adil Sultan'a **Acem Şahı**'nın kız kardeşi **Perihan** ile karısı **Şehriyar** âşık olurlar. Ona, ikisi de yemek götürür, ilgisini eksik etmez. Adil Sultan, bunlardan genç ve güzel olan Perihan'ı sever. Bunu öğrenen Şehriyar, Perihan'ı saraydan uzaklaştırmak

ister. Durumu fark eden Perihan, derviş kılığına girip Karaşay'la birlikte hareket ederek Adil Sultan'ı zindandan kaçırmayı planlar. Şehriyar, Vezir'i çağırıp zindan kapısına pusu kurmasını ve Perihan'ı öldürmesini emreder. Vezir olup biteni Şah'a anlatır. Şah, zindana kim gelirse gelsin derhal öldürülmesi emrini verir. Bu arada Şehriyar, Adil Sultan'ın yanına gider, Perihan'la kaçmamasını, aksi takdirde öldürüleceğini söyler. Zindandan çıkacağı sıra, Şah'ın askerleri, aldıkları emir gereği, kılıçlarıyla Şehriyar'ı paramparça ederler. Aynı zamanda Karaşay ile Perihan da zindana gelir. Askerlerle çarpışıp onları alt ettikten sonra, Adil Sultan'ı zindandan çıkarırlar. Saray kapısı önünde hazır bekleyen atlara binmek üzereyken, Vezir bunları görür. Tekrar mücadele başlar. Çıkan çarpışmada, Perihan ölür. Askerler yaralı halde yakaladıkları Adil Sultan'ın kollarını ve ayaklarını keser, gözlerini çıkarır,, vücudunu parçalara ayırır. Karaşay askerlerin elinden kaçır. Yaralarını sarıp, derviş kıyafetinde girerek tekrar saraya gelir. Perihan ve Adil Sultan'ı bir mezara koyup, Bahçesaray'a döner. Burada derviş kıyafetinden çıkmayıp kimliğini gizler.

Bu arada Adil Sultan'ın annesi bir rüya görür. Rüyayı kimse yorumlayamaz. Kadına kasabaya yeni gelen derviş salık verirler. Bu derviş Karaşay'dan başkası değildir. Derviş (Karaşay), saraya getirtilir. Kadın uğursuz olarak nitelediği rüyasını anlatır. Karaşay, kadına acır, onu rahatlatmak için rüyayı tersine yorumlar ve evine döner. Kadın durumu farkeder ve dervişin söylediklerine pek itibar etmez. Bu arada Adil Sultan'ın öldüğü haberi gelir. Halk toplanır. Semiz boğalar kesilir, kazanlar kurulur, Adil Sultan'ın hayrına ziyafet verilir, dualar edilir. Dua sonrası Adil Sultan'ın annesi, davetlilere şu hitapta bulunur:

"Adilçğim, can bağrım! Nereye gittin? Tanrının aslanı, candan seven can balam, seni nerelerde görürüm? Aklıma düştüğünde seni kimlere sorayım? Saltanatını, Bahçesaray halkını niçin sahipsiz bıraktın? Can balam! Gözümün önünde olsan gülmez miydin; öldüğün yerde olsam ölmez miydin?.. Sevgili dostlarım! Sizler sağolun. Bizim de bu dünyadan gitme vaktimiz geldi. Bu günler sizin için kederli günlerdir"

Çok geçmeden kadın ruhunu teslim eder. İkinci oğlu **Gazi Giray**, annesinin gözyaşları döktüğü yerde bir çeşme yaptırır. Ona "**Bahçesaray Gözyaşları Çeşmesi**" adı verilir.

Destanın sözlerimizin başında söylediğimiz gibi üç varyantı daha vardır. Tabii ki, varyantlar arasında farklı ve benzer yönler bulunmaktadır. Bunları şöyle gösterebiliriz:

Destanın Kazak-Kırgız rivayetinde Adil Sultan Cengiz soyundan **Muhabbet Giray**'ın oğlu olarak takdim edilir. Bu hususta, Dobruca rivayetinde herhangi bir kayıt yoktur.

Kazak-Kırgız rivayetinde Adil Sultan Hondhar (**Hüdavendigâr**)'da hüküm sürerken, **İdil** yöresindeki hanlardan **Alçı İsmail**'den, Farsların üzerine gitmesi için bir ferman gelir. Fermanı önce kimse okuyamaz, **Ebü'l-Hayr** adında bir genç çağrılır ve fermanı ancak o okuyabilir. Dobruca rivayetinde ise ferman **İstanbul**'dan gelir ve muhtevası diğeriyle aynıdır. Yalnız, burada fermanı okuyanın ismi **Abdülgazi Çelebi** olarak geçmektedir.

Adil Sultan destanının **Zarif Taşkendi** tarafından tespit edilen Kazak-Kırgız rivayetinde, Adil Sultan, kırk bin askerle Kırım'dan Derbend'e hareket eder. **Dostoğlu Er Süleyman** ve **Konratoğlu Uzun Aydar**, keşif kuvveti olarak seçilir. Ancak bu iki kumandan; "*Biz Kızılbaş'a ihanet etmemeye yeminliyiz.*" diyerek itiraz eder. Bunun üzerine aynı vazife **Orakoğlu Karasay**'a verilir. Dobruca rivayetinde ise, fermandaki buyruk gereği bu vazife Karasay'a verilir. Karasay'ın keşif kuvveti olarak gidip geri dönmesi, düşmanın kuvveti karşısında Sultan'a geri çekilmeyi teklif etmesi hususu her iki rivayette de aynıdır.

Adil Sultan'ın esir düşmesi, Kazak-Kırgız rivayetinde farklı olarak şöyledir: Karasay, **Hoy Kalesini** alır. Adil Sultan, kaleye yerleşir. Sabah uyandığında, kalenin düşman tarafından kuşatıldığını görür. Çıkan çarpışmada Dostoğlu Er Süleyman, Konratoğlu Uzun Aydar ölür. Bunun üzerine, Adil Sultan zırhını giyinir, okunu eline alır savaşa gider. Ne var ki bu çatışmada esir düşer ve Kırımlılar onu düşmanın elinden kurtaramaz.

Destanın Kırım-Nogay rivayetinde Adil Sultan'a gelen ferman, Karasay'ın Adil Sultan'a geri dönme teklifi ve aldığı cevap diğer varyantlarda olduğu gibidir.

Adil Sultan'ın annesi **Dana Begim**'in gördüğü rüya konusu, Dobruca ve Kırım-Nogay rivayetlerinde aynıdır. Kazak-Kırgız rivayetinde ise, bu rüyayı Adil Sultan'ın eşi görür (İnan, 1968; 95).

Diğer taraftan Adil Sultan'ın hayat hikâyesi, edebiyatımızda bir romana da konu olmuştur. **Namık Kemâl** (1840-1888), meşhur **Cezmi** adlı romanında bu konuyu işlemiştir. (Namık Kemâl, 1969; 15) Namık Kemâl, ilk baskısı 1880'de yapılan bu romanı 1877-1879 yıllarında Midilli adasında Mutassarrıf (Sancak amiri) iken kaleme almıştır. Kemâl, romanda hadiseleri ele alırken, tarihi gerçeklere bağlı kalmaya azami gayret göstermiştir. Eserin yazılış gayesi; "İslâm birliği" nin tahakkuku ile doğrudan ilgilidir. Şöyleki; Adil Sultan, İran Şahı'nın Sünni kardeşiyle evlenecek, ilk fırsatta tahta çıktıktan sonra ülkeyi Sünnileştirme politikasını izleyerek, Osmanlı İmparatorluğu ile birlik yoluna gidecekti.

Romanı kahramanları; Kırım Kalgayı (veliahtı, şehzadesi) **Adil Giray**, Şah Tahmasb (Saltanatı: 1524-1577)'in oğlu Şah Mehmet Hudabende'nin karısı **Şehriyar** ile oğlu **Hamza Mirza** ve Hudabende'nin kızkardeşi **Perihan**'dır. Romanda bir önmlü kahraman da destanlarda adı Karaşay olarak geçen Cezmi'dir. Romanın konusu, Dobruca rivayetinde olduğu gibidir.

Adil Giray, romanda okuyuculara, üstün vasıflara sahip olarak takdim edilmiştir. Sözcüleri doğumu ve gelişmesiyle ilgili şu ifadeleri buluruz:

"Adil Giray, doğuştan büyük bir şair yaratıldığı gibi, kisbî kabiliyetinin sair cihetleri de o nisbette olağanüstüydü

Artık öğrenim çağına gelmişti. Kendine okutulan kitapları, sanki dünyaya gelmeden önce okumuş bitirmiş gibi, gördüğünü bir bakışta anlardı. Öyleki, henüz yirmi yaşlarında iken, zamanın bilginlerinden sayılıyordu.

Adil Giray'ın bir üstünlüğü de, endamındaki güzelliği; yüzünün pembe ile süslü sarıya çalan tatlı bir rengi vardı. derin mavi gözleri ise o tatlı

renk içinde, gökyüzünün gurup bulutları arasından güçlkle belirebilmiş iki parçasını andırıyordu (Yenisey, 1969; 15).

Kaynakça:

AKDES, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 516 S.

İNAN, Abdülkadir (1968), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.

MAHMUT, Nedret -Enver Mahmut, 1988, *Bozcigit-Dobruca Tatar Masalları*, Bucureşti.

Meydan Larousse, C. 1, "Adil Sultan" Maddesi.

Namık Kemâl, *Cezmi* (1969), (Bugünkü dile çeviren: Fâzıl YENİSEY), İstanbul.